

ՆԱԽԹԱԾՐՋԱՆԻ ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱՌԱԿՆԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

*
* *

Բացի յիշած առողջապահական պակասութիւններից, կալ և մի ուրիշ դաս պակասութիւնների, որ կրկին բանւորի առողջութեանն է վերաբերում: Դրանք «փնտութիւններ» կոչւածներն են:

Վնասութիւններն այնպիսի շօշափելի և տեսանելի երևոյթներ են, որ չտեսնելու համար պէտք է բոլորովին կոյր լինել: Խնչպէս չնշմարել, երբ մի մարդու ոտն է կտրւում, միւսի թէն է փնտսւում, երբորդի երեսն է աչրւում, չորրորդի մատն է կտրւում, հինգերորդը նաւթի մէջ է խեղդւում, վեցերորդը մազութի մէջ աչրւում և այլն և այլն: Ի հարկէ չնշմարել, չտեսնել անկարելի է: Դրանք արդէն այնպիսի երևոյթներ են, որոնց նոյն իսկ օրէնքը չի կարողացել աչքից թողնել: Կան որոշ յօդւածներ, որոնք փնտսման պատճառ եղածին, պատժում են: Իսկ առաջին տեսակի դանդաղ, սպանող պայմաններն այնքան ծանր, այնքան անզգալի կերպով են առաջ տանում իրանց գործը, որ նշմարելը և ձեռք մեկնելը պահանջում է աւելի ուշադրութիւն դէպի բանւորը:

Վնասութիւնները առաջանում են երկու պատճառից. առաջին և ամենատարածւած պատճառն է այն, որ մեքենաները և միւս շրջա-

1) Տես «Մուրճ» 1892 թ. №№ 10, 11, 12 և 1893 թ. № 3, 4 և 10:

պատող առարկաները հարկաւոր կարգի, հարկաւոր պատրաստութեան և զգուշութեան չեն ենթարկուում: Արա պատճառն էլ ամենքին յայտնի արծաթասիրութիւնն է: Տգէտ դրամատէրերը կարծում են, թէ մի քանի մանէթ մի վիստի, մի պարանի կամ մի ուրիշ բանի համար որ խնայեն, մեծ բան կանեն: Կեռ այնքան զարգացում, այնքան խելք չկայ մեր դրամատէրերի մէջ, որ կարողանան ըմբռնել մի ամենահասարակ ճշմարտութիւն. որքան բանող մարդու պայմանները—թէ ասլուտտի, թէ աշխատութեան—լաւ լինեն, այնքան նրա աշխատանքն աւելի արդիւնատու կը լինի: Տգէտ գիւղացին այդ ճշմարտութիւնը վաղուց է հասկացել. նա իր կովերին շատ լաւ է պահում, որ շատ կաթ տան: Պէտք է աւելի արդարասէր լինել. երբեմն դրամատիրոջ մեղքը թեթեւանում է, որովհետեւ կառավարիչների անփորձութիւնից և անհոգութիւնից էլ կարող են առաջանալ շատ փնստումներ: Բայց կրկին մեղքը դրամ տիրոջն է, եթէ ուղենանք դէպքի վրայ փաստացի նայել. ինչո՞ւ չի վարձւում չլաւ կառավարիչ. որովհետեւ փողն է խնայւում: Երկրորդ և քիչ պատահող պատճառն է բանւորի սեփական անհոգութիւնը: Առաջին դէպքում օրէնքը մեղաւոր է ճանաչում հաւատարմատար կառավարչին կամ, եթէ կառավարիչ չկայ, դրամատիրոջը և «պատիժ» նշանակում, իսկ երկրորդ դէպքում բանւորին և այդ դէպքում՝ անհետեանք թողնում դործը:

Կատարութեան ժամանակ, ի հարկէ, միշտ յաղթողը լինում է դրամատէրը. չղօրի առաջ անմեղ արդարն էլ է մեղաւոր: Խեղճ բանւորը, որ առանց այն էլ զրկւած է իր միտքը կանոնաւոր կերպով յայտնելու ընդունակութիւնից, պէտք է դատարանում ինքն իրան պաշտպանի, պատասխանելով դրամատիրոջ կողմից գործը պաշտպանող «երդեալ» հաւատարմատարներին: Բանւոր, և բարձրագոյն կրթութիւն ստացած իրաւաբան—ինչ հաւասար ոյժեր են դառնում պաշտպանելու գործում: Եւ այդ իրաւաբաններից շատերը, առանց խղճահարկելու, մեղքը զցում են բանւորների վրայ, որոնք գուցէ, առանց այդ էլ, ահագին փնստներ են տեսել:

1891 թւի օգոստոսի վերջերին էր, որ կառավարչի անհոգութեան և անխղճութեան շնորհով էստլեանդցիների նաւթագործարանում 6—7 սաժէն խորութեան լայն ջրհորի մէջ ընկան և խեղդ-

ւեցան երկու առողջ բանւորներ, որոնց ստիպել էին մոնել նաւթային գազով և զօրեղ ածխածիւթով լցւած այդ հորը: Մտնելը և ուշագնաց լինելն ու ահազին բարձրութիւնից մինչև ջուրն ընկնելը 3—5 րոպէ հազիւ տւեց: Ոչ ոք չէր ուզում հորը մոնել նոյն իսկ 10 մանէթի համար, որ զոնէ այդ ողորմելիների դիակները հաննա: Երկու ժամ մէջը ֆնալուց յետոյ հազիւ հանւեցան, երբ արդէն ամեն ինչ վերջացել էր: Եթէ շուտ օգնութիւն հասցնէին, անշուշտ կազաուէին: Եւ այդ գործարանի հրէայ կառավարին ազատեց օրէնքից, արդարացաւ, որովհետեւ բանւորներն էին մեղաւոր. սեփական անհոգութեան պատճառով ուշագնաց եղանա:

Նոյն թւի աշնանն էր, որ Նոբէլ եղբայրների ձուլարանում հալած շուգունը կաթսայից դուրս է թռչում և այրում մի քանի բանւորների ամբողջ երեսները:

Կրկին նոյն աշնանն էր, որ նաւթադաշտում նաւթի ամբարի մէջ խեղդւել, սևացել էր մի բանւոր:

1892 թւի կարծեմ չունւարին էր, որ բանտարկւեցան երկու աչքի ընկնող ֆիրմաների տէրեր—Արաֆէլեան և Արէշեան (?), որոնց անզգուշութեան պատճառով մեռան 3 բանւորներ:

Նոյն թւի աշնանն էր, որ կաթսայի շոգին խփեց խաշեց 2 բանւորների Սև-Քաղաքում:

Ախոս, որ չկան ճիշտ տեղեկութիւններ մանր ու խոշոր ֆնասումների և դրանց վերաբերած դատավարութիւնների մասին: Յայտնի է միայն այսքանը, որ 1891 թւի ընթացքում դատի են ենթարկւած 20 խոշոր դէպքեր, որոնցից 10-ը վերջացել է անմիջական մահով, իսկ միւս 10-ը ծանր խեղաթիւրութիւններով ու ֆնասներով: Իսկ թէ որքան են հասարակ ֆնասումների, ուռուցների, կոտրւածքների, վէրքերի թիւը, որոնց համար բանւորը զրկւում է աշխատելու ընդունակութիւնից ժամանակաւորապէս, որքան է անյայտացածների թիւը, որոնց վրայ ոչ ոք ուշք էլ չի դարձնում և այլն և այլն—այդ միայն Ասուած գիտէ:

Ինչ աստիճանի անհոգութիւն դրամատէրերի կողմից. ամբողջ նաւթադաշտը մինչև օրս միայն երկու կանոնաւոր ճանապարհներ ունի, որոնցով կարելի է ապահով անցնել, իսկ միւս բոլոր բազմաթիւ ճանապարհները ներկայացնում են խսկական դժոխային շա-

ւիղներ: Այստեղ պէտք է անդադար պատահող խողովակների ցանցերի վրայով թռչես, անտեղ-ջուրը չընկնելու, նաւթակուլուլ չլինելու համար պէտք է խողովակների վրայով լարախաղացի նման անցնես, երրորդ տեղ պէտք է ահագին շրջան անես, որ ամեն մի քաջլափոխի վրայ դռնաձ փոսերից մէկը դուրեւս: Ի՞նչ կալ աւելի հեշտ քան երեւակայել, որ ոտդ սլիւնում է նաւթաշաղախ կալի վրայով և ընկնում ես նաւթամբարը: Եւ որքան խեղճ, թշառ բանւորներ խեղտուել, անցատացել են այդ ամբարների մէջ: Հասկա Սեփաղաքի մազուլի ամբարները. եթէ բանւորի ոտը սալթաքեց և ընկաւ՝ կամ կայրւի, եթէ մազուլի կաթսաներից նոր է բաց թողած, կամ կը խեղդուի, եթէ հեղուկն արդէն սառել է: Թէև այդ ամբարները շինուում են զործարանի խուլ մասերում և ցածր պատերով շրջապատուում, բայց էլի քիչ չեն դրանց զարհուրելի զոհերը:

Գրամատէրերի տղիտութիւնը և անհոգութիւնը այն աստիճանի է հասնում, որ երկրադնդի համարենս կէս մասը լուսաւորող նաւթադաշտը զիշերներն ընկնում է խոր խաւարի մէջ: Այստեղ և այնտեղ մթութեան մէջ փայլելում են մանրիկ էլեքտրական ճրագներ, որոնք հազիւ մի քանի քաջ տեղ կարողանում են լուսաւորել և այն էլ դրւած են լինում միայն այն տեղերում, որոնք ծառայում են աղացի անմիջական շահագործութեանը (էկսպլուատացիա), այդ տեղերից մի քանի քաջ այն կողմ գնացիք, կը շարիք, թէ Բւրգինաք, ի՞նչ անէք, որ ձեզ վտանգի չենթարկէք: Նաւթաշաղախ, սալթաքող, նեղ ճանապարհները և նրանց շրջակայքում ցրւած բազմաթիւ փոսերն, աւուներն և նաւթամբարները շինւած են յատկապէս, կարծես, զիշերով մարդիկ որսալու համար:

Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ արգելւած է նաւթահորերի մօտերը նաւթի կամ մոմի լապտեր ման ածել. անցնողը միայն պէտք է բազդի վրայ յոյս դնի: Այդ է պատճառը, որ, մութն ընկնելուն պէս, մշակ թէ ինտելիգէնտ բանւորները փակուում են իրանց տներում և, առաջինները, խաղով, տխուր երգերով ու սազով և հէքիաթներով անցկացնում ժամանակը, իսկ երկրորդները — կամ բամբասելով, կամ հարբելով, կամ սենեակից սենեակ աննպատակ թափառելով: Շարժում, մաքերի փոխանակութիւն, ողևութիւն — Ասուած տալ: Իսկ իրար պատահած ժամանակ նոյն դոյլը, նոյն

մղիշները, նոյն զգւելի նաւթն ու շատրւանը... ոչինչ գաղափարական, ոչինչ բարձր, կոպէկից դուրս...

Հապա հրդեհը. միթէ դա փոքր փնասումներ է առաջացնում: Ուշուրմ էք դժոխքի մասին գաղափար կազմել, տեսէք Բալախանու կամ Սե-Քաղաքի մի մեծ հրդեհը. չորս կողմ փայտեայ իրեր, նաւթի ամբարներ ու պահեստներ, նոյն իսկ գետինը նաւթով լողացւած—ինչպէս կը վառւի: Իսկ եթէ շատրւան խփած ժամանակն է հրդեհը բռնկում, ամբողջ նաւթասիւնը կրակ է դառնում և հսկայական ծառի նման այրւում ու կրակէ անձրեւ թափում: Հանգցնել անկարելի է. պիտի այրւի մինչև վերջը: Այդ դէպքում էլ անփնաս չի մնում խեղճ բանւորը. խանձել, այրւել, ոտը, ձեռքը կտորել և այլն և այլն:

Վնասումների մասին բանւորը դիմում է օրէնքին, դատարանին, երբ այդ վնասումներն զգալի են, խոշոր են. իսկ ռւր դիմէ խեղճը, երբ վնասումները մանր են, երբ կառավարիչները, այդ բանւորների լսարազանները, ապօրինի կերպով տանջանքների են ենթարկում առանց այն էլ զրկւած բանւորին: Մոսկւայի, Վարշավայի շրջանի բանւորը կարող է դիմել շրջանի գործարանական տեսչին և նոյն իսկ վերատեսչին—իսկ մե՞րն ում դիմէ, ինչ անէ:

Ինչպէս արդէն մի անգամ ասւած է, նաւթաշրջանի բոլոր բանւորներն եկած են գիւղերից և քաղաքներից: Գիւղական բանւորները բերել են իրանց հեռ բոլոր գիւղական նախապաշարմունքները և օգիտութիւնը, գիւղական մաքրութեան, պարզութեան ու բարոյական ամբողջութեան հեռ միասին. իսկ քաղաքներից եկածներն արդէն կրում են իրանց մէջ փշանալու բոլոր սաղմերը, ունենալով դրանց հեռ և շատ չնչին թւով լաւ, դրական կողմեր ևս: Վերջիններիս պակասորդը շուտով լրացնում է նաւթաշրջանը, մեծ քաղաքներին յատուկ ծարպկութեամբ: Իսկ գիւղականների ամբողջ, դեռ ձեռք չկաած, բնաւորութիւնը արագութեամբ սկսում է լուծւել, ոչնչանալ, ընդունելով մեծ քաղաքներին յատուկ բոլոր պակասութիւններն ու առաւելութիւնները: Բայց որքան քիչ են այդ առաւելութիւնները, համեմատելով իւրացրած անբարոյակա-

նութեան հետ: Անվիճելի է, որ գիւղական պանդուխտ կամ զաղթական բանւորը քաղաքում զարգանում է մտաւորապէս. բոլոր մեքենաները, գործարանները, էլէքտրական լուսաւորութիւնը, կուտուրայի բոլոր արդիւնքները, մեծ քաղաքի նոյն իսկ տները, դեռ չհաշւած մարդկանց շփումից առաջացած զարդացումը, առաջ են քշում, բաց անում մարդու մտւոր կարողութիւնները: Այդ ծանուպարհով ձեռք բերած մտքի զարդացումը միշտ դէպի անբարոյականութիւն է տանում անհատին. ոչնչանում են ամեն տեսակ բարոյական հիմքեր, կորչում են նախապաշարմունքները և դեռ չեն տրուում բարոյական հիմքեր: Իսկ այդ բարոյական դատարկութիւնը, այդ ամեն տեսակ սրբութիւնների ոչնչացումը միշտ աւելի զզւելի հեռանքներ է տւել, քան նոյն իսկ շնախապաշարմունքները: Պէտք է քանդել ամեն տեսակ նախապաշարմունքներ, խախտել ամեն տեսակ հեղինակութիւններ, բայց միշտ դրա հետ միասին պէտք է առաջ քշել դրականը, բարոյական հաստատուն հիմքերը, որոնք արդէն ընդունւած, ծանաչւած են լոգիկայից: Առաջադիմութեան հաստատուն և անմիջապէս ձեռք միշտ եղել է այն, որ կազմակերպել է նոր համոզումներ, նոր հայեցակէտեր, իսկ այդ նորերն առանց մեծ նեղութեան իրանք են քանդել, դուրս քշել հետերին:

Ռուս գրականութիւնը, մասամբ և հայկականը, տւել են բազմաթիւ կենդանի տիպեր այդ բարոյական դատարկութեան: Բաւական է չիշել այդ տիպերից ամենախիստները—Նիկիտան—և իր մայրը—Մատրիոնան (Л. Толстой—„Власъ тыня“), Արապիոն Սերգէիւր („На заработках“—романъ изъ жизни чернорабочихъ женщинъ—Лейкинъ). Բաւական է չիշել մեր «միկիտան Սաքոն» (Պաօշեանց—«Հացի խնդիր»), Բաւական է թերթել Գ. Ուսպէնսկու և Նշէդրինի առաջին պատահած յօդածը, և մեզ համար պարզ կը լինի, թէ ինչ է յաջորդում գիւղական բնաւորութեան ամբողջութեան (цѣлѣность) քայքայմանը:

Գալիս են անմեղձ աշխարհ, մարդիկ չտեսած գիւղացիները և մի քանի ամիսներից կամ տարուց յետոյ նրանց բնաւորութիւնը լուծւում և վարակւում է: Առաջ գոնէ նա վախենում էր սրբերից, դժոխքի պատիժներից, թասիբից ամաչում էր, ուրիշներ

կարծիքին նշանակութիւն էր տալիս, մի խօսքով ունէր մի որոշ տեսակէտ, որով քննում էր բոլոր կենսական երեւոյթները և իր սեփական շնորհ, իսկ այժմ նա կորցրել է իր յնաման կէտը. չգիտէ ինչպէս նայէ, ինչով չափէ լաւն ու վատը: Տւէք, շուտով տէք նորան այդ բարոյական արշինը, այդ բարոյական հիմքերն ու տեսակէտը, որ նա չաւաճացնի բարոյական անցողական դրութեան կեղտերը: Գուցէ ասեն, որ այդ անցողականն, դատարկ դրութիւնն անհրաժեշտ է, առանց դրան հետեւեալ աստիճանն օդի մէջ կախած կը մնայ: Ո՛չ, պարոններ, հարկաւոր նախապատրաստութիւն և զարգացում ունեցող առաջնորդները կարող են այդ դատարկութիւնը չստեղծել. հարկաւոր է միայն հարսանիքի չարմար հագուստով հարսնետուն մտնելը:

Բանւորի բարոյական աշխարհն ամբողջապէս բոնւած է միայն ակողովոյ, որի ձեռք բերելու համար նա ամեն տեսակ միջոցներ գործ կը դնի, եթէ կարողանայ: Երբ արդէն այդ «կարողանալը» նրա համար հեշտանում է, այլ ևս մնաք բարով գիւղացիական սրբութիւններ... Նա միշտ ձգտում է աղայ դռնալ, կոկիկ հագնել, շատ փող դիպել. մի խօսքով—նա ճաշակում է դրամագլխի բոլոր թովիշ կողմերը: Նրա իդէալն է աւելի շատ յետին «չարչի-աղան», քան ամենաբարոյական մարդիկը, որոնց նա «խեղ» է անւանում:

Այդ դրութեան հասնելու համար շատ երկար ժամանակ չէ հարկաւոր. բաւական է կէս կամ մի տարի, և արդէն ամեն ինչ պատրաստ է. ձգտումները փոխւել, բարոյականը քայքայւել, սրբութիւնները կորցրել րանց նշանակութիւնը: Այդ դրութեան մէջ են բանւորների բոլոր քաղաքացի մասը և գիւղականներից վաղուց եկածները, այդ ճանապարհի վրայ են վերջիններիս նոր եկած խմբերը:

Ամեն բան նպաստում է քայքայւելուն—ոչինչ չկայ, որ դիմադրէ, որ յետ պահէ. ոչ մի հասարակական հիմնարկութիւն, բացի «հանրամատչելի գինեւոնից», քաղաքակրթող կաբակներից, կանանց ոչ մի հասարակութիւն, բացի բազմաթիւ ռուս ու գերմանացի լւացարարներից, աղախիկներից, պոռնիկ կանանցից և գինեւոնորի ու խանութների «էթան սիրաբանութիւններ» անող առևտրական կանանցից: Այո, շատ վտանգաւոր և հրապուրիչ է ընտանիքից զրկւած, կնոջ հասարակութիւնից բաժանւած բանւորի համար

այդ շնորհիվ կանանց՝ դասակարգը: Ի՞նչ վեներական հիւանդութիւններ ասես չեն տարածւած նաւթաշրջանի բոլոր դասակարգերի մէջ, շնորհիւ այդ դասակարգի կանանց, շնորհիւ իրերի ներկայ դրութեան: Որքան կոպտանում է, վայրենանում է տղամարդը, երբ բոլորովին կտրուում է կանանց հասարակութիւնից: Պակասում է նաւթաշրջանի բոլոր դասակարգի ծառայողների համար կնոջ փափկացնող և նոյն իսկ ոգի բարձրացնող ազդեցութիւնը:

Վերջացնում է երեկոյեան գործը կամ տօն օր է, գործ չկայ: Ո՞ր գնաց, ի՞նչ անի բանւորը: Նոր եկածները մխիթարութիւն են գտնում հէքիաթների, երգի և հայրենական թարմ յիշողութիւնների մէջ. իսկ հնէրը՝ Տոն գնան: Տոնը կեղտոտ, խոնավ, մութ, փոքրիկ. ոչինչ չի քաշում ձգում նրան դէպի տուն: Հասարակական ոչ մի զբօսավայր, ոչ մի զբաղման, մարդավայել տեղ չկայ, որ գնաց, Ֆիզիքայէս և բարոյապէս տանջւած մարմինն հանգստութիւն տայ, թարմացնի: Միւս կողմից ճնշում է, ճնշում աղքատութիւնը, մաշում է թախիծը, կարօտը, հալածում է այն միտքը, որ ինքն էլ ուրիշների նման մարդ է, բայց դատապարտւած է տանջելու, չարչարելու: Սարսափելի հոգեկան դրութիւն... Մարմնի յոգնածութիւնն աւելի անտանելի է դարձնում խեղճի մութ կերպով զգացած հալածող մտքերը: Նա չի կարող պարզ հաշիւ տալ իրան, թէ ինչ է ուզում, բայց դրութիւնը պարզ է: Ո՞ր ժամանակ ամբոխը կարողացել է գիտակցօրէն վերաբերել իր դրութեանը: Եթէ այդ գիտակցութիւնը լինէր, էլ ի՞նչ կարող էր արգելել ամբողջութեանը դուրս գալու այդ դրութիւնից: Նաւթաշրջանի ամբոխը, բանւոր դասակարգն էլ է գտնում իր գլխի ճարը, բայց այդ միջոցն արդէն վաղուցայն յայտնի միջոցն է և միակը—նա գնում է միակ փրկատեղին—գինեւոտնը: Նա խմում է, հարբում է, կարծես զւարճանում է, բայց այդ ողորմելի զւարճութիւնը զւարճութիւն չէ, այլ փորձ՝ ժամանակաւորապէս խեղդելու զլուխ բարձրացրած խուլ, ներքին անորոշ բողոքի և անբաւականութեան ձայնը: Թեղ քսան տարի Լ. Տոլստոյը բողոքի ծխախոտի և խմիչքների դէմ և թող դրանից էլ աւելի Ադ. Դիւման բարեհաճի մի քանի յօդւածներ գրել իրանց օգտակարութիւնը ապացուցանելու համար—այդ բոլորը կը մնան միայն իբրեւ նշան քարոզողների ներքին աշ-

խարհի, զգացմունքների թափառումների, որոնք ելք են փնտրում, միջոց են մտածում հասարակական ցաւերի դէմ, և իրերի ներկայ դրութեան ժամանակ ստիպւած են լինում կռւել միայն հետեանքների դէմ, մատնանիշ անել միայն որոշ պայմանների անխուսափելի հետեանքները, փոխանակ աշխատելու աւելի արմատական միջոցների գիմելու, փոխանակ դրանց առաջացնող պայմանները կործանելու: Ամբօխի կեանքը միշտ եղել է կոյր և խուլ այդ տեսակ քարոզների համար: Ամբօխը միշտ կազմել է և կազմում է աշխարհի ամենապրական և նիւթապաշտ (մատերիալիստ) տարրը, երբ գործը վերաբերւել է նրա երկարժամանակեայ սովորութիւններին. դժւար է նրան յետ կանգնեցնել որ և է բանից կամ մի նոր բան անել տալ, մինչև գործով ցոյց չտաք նրան դրա օգուտը:

Ինչ անի հասարակ բանւորը, երբ նրա ստացած 50 կոպէկը բաւական չէ ապրելու համար, ինչով է մեղաւոր նա, որ ինքն էլ իբրեւ մարդ ունի այս վերջինիս յատուկ բոլոր պահանջները. նա էլ ուզում է զւարճանալ, նա էլ է ուզում փոքր ինչ բարձրանալ ամենօրեայ հոգսերից, ուզում է գոնէ մոռացութեան տալ այդ մտշող դարդերը: Այդ ամենը նա գտնում է իր ընկերական շրջանում, մի քանի շիշ սպիտակ հեղուկն առաջներին: Եւ խմում է նա: Խմում է, որովհետեւ այդ խմելը նրան տալիս է մի քանի երջանիկ, հոգսերից, ճնշող կարիքներից ազատ վայրկեաններ: Երբ գլուխն սկսում է տաքանալ, ջղերը դրգուել, նա իրան զգում է բարձրութեան դադաթնակէտին. նրան թւում է թէ ինչ ուղեկաց կարող է անել այդ բոպէին: Ջղերի գրգռման յաջորդում է ընդհանուր թուլութիւն և եթէ հերոսը բաղդ ունեցաւ՝ մի անկիւն կը դանի, հանգիստ կը քնի, իսկ հակառակ դէպքում—կընկնի փողոցները, ամեն բոպէ պատրաստ լինելով ընկնել ձիաքարշի, շոգեկառքի կամ բազմաթիւ կառքերի տակ: Պատէպատ կաշեւով, երերալով ինքն իրան հետ խօսելով, գնում է առաջ ողորմելին և շատ յաճախ զւարճութիւն պատճառում դրան շրջապատող անսիրտ հասարակութեանը: Քիչ չի պատահել ինձ լսել այդ հարբածների բարձրաձայն բողոքը. նրանք բողոքում են Աստծու դէմ, որ իրանց այդ օրին է դրել, բողոքում են կառավարչի դէմ, որ այդ օրերը զրկել է տեղից կամ տուգանք է առել, վերջապէս բողոքում են, իրանք

էլ չիմանալով ինչի, ձեւ դէմ. դա խուլ կերպով զգացւող մարդկային, իսկական մարդավայել զգացմունքների բողոքն է, որոնք եղել են բանուորի մէջ ամենաստոր աստիճանի, որովհետեւ երկար, մշտական Ֆիդիքական աշխարհքը բխացնում, մի տեսակ անասնացնում է մարդուն, որովհետեւ շրջապատողները—դրամատիկների և նրանց արբանեակների—յարաբերութիւնը միացնող, խեղճող է ամեն մի մարդավայել, մաքուր զգացմունքի: Ազան ու իր հաւատարիմ ծառաները պահանջում են նրանից քծնել, կեղծաւորել, շողոքորթել, անպայման լայն ասել ամեն մի բանի: Այն աստիճանի է հասել այդ բարոյական ճնշումը, որ բանւորը մի բոլորովին օտար մարդու մօտ ևս նոյն դիրքն է բռնում, ինչ աղայի մօտ. այսինքն արդէն ստորանալը, անասնական դիրք բռնելը սովորութիւն է դառել մեծապատիւ աղաների բարեհաճ ցանկութիւնով:

Բանւորին ստրկացնելու գործում աւելի մեծ դեր են խաղում կառավարիչներն ու միւս ինտիլիգենտ աշխատաւորները, քան նոյն իսկ դրամատէրը, որ երբեմն ամիսներով չի տեսնում նախահանքի կամ գործարանների երեսը: Այդ աշխատաւորի պահանջը ծիշող ընկնում է աղայի պահանջների հետ, նրանց ձգտումները նոյն են. դարձնել բանւորին մի անշունչ գործիք, որին ինչ հրամայես, ինչպէս և ինչ ժամանակ ասես, այնպէս և վայրկեանական արագութիւնով կատարի, մեւցնել ամեն տեսակ անհատական մարդկային ձրգտումներ, որ բանւորը ոչ մի խօսք, ոչ մի բան չկարողանայ ասել հակառակ իրանց բարեհաճ տնտէսութեան: Երբեմն այդ ինտիլիգենտ աշխատաւորներն աւելի աղայական են իրանց ձգտումներով, քան նոյն իսկ դրամատէր բուրժուաները:

Ի՞նչ կայ աւելի հեշտ, քան կտորել մի նիւթական խիստ կարիք ունեցող և ոչ մի որոշ և հիմնաւոր բարոյական հաստատ կերպարանք չունեցող տգէտ անհատի: Բանւորին շրջապատողները բոլորն էլ սիստեմատիքաբար ձգտում են նոյն կէտին, կարծես լուսնակավարժներ լինեն: Ի՞նչպէս կարող է դիմանալ խեղճ բանւորն այդքան ուժին, այդքան զօրեղ ճնշման: Եւ նա տեղի է տալիս, ընկնում է, կոտորում, դառնում նրանց ուզած գործիքը: Այդ տեսակի գործիքներ են նախաշրջանի համարեւ բոլոր ծառայողները իրանցից բարձրների մօտ: Վերջին տարիներս, երբ, հայ ուսուցչա-

կան ասպարէզից զզւելով, շատերը թողնում գալիս էին Բագու գործ գտնելու, դրամաւէրերից շատերը ակնյայտնի կերպով խուսափում էին նրանց տեղ տալուց, շնայելով մարդու կարիք էր լինում, որովհետեւ ուսուցիչ եղած մարդը էլի քչից-շատից հասկանում է «իրաւունք և պարտականութիւն» բառերը: Դրամատէրերն ու կառավարիչները լաւ են համարում մի տգէտի դնել իրանց գործի վրայ, քան մի հասկացողի: Բայց այդ դրամազլխի կրծող ոչմէն այնքան զօրեղ է, որ նոյն իսկ ամենալաւ երիտասարդների բարոյական աշխարհը մի-եւեկու տարուց յետոյ սկսում է քայքայւել, ոչնչանալ, տեղի տալով ընդհանուրի միաձայն պահանջներին: Նաւթաշրջանում ծառայողի աչքում կապիտալն սկսում է հրեշաւոր արժէք ստանալ, դրս հետ միասին բարձրանում է և կապիտալիստը, ազան:

(Վերջը չաջորդ համարում)